

A MEGŐRZÖTT HÁBORÚS EMLÉKEZET

[DOI 10.35402/kek.2019.3.5](https://doi.org/10.35402/kek.2019.3.5)

Absztrakt

A kulturális antropológia egyik fontos felismerése, hogy egy emberi csoport tagjai nem feltétlenül vannak tudatában az őket a világban eligazító, kulturálisan meghatározott gondolati sémáknak, más szóval: az egyének nem tudatos felhasználói kultúrájuknak. Az ebben hordozott „tudás” azonban közvetlenül meghatározza az egyén önmagáról és másokról alkotott képét, és azt az eszközkészletet, amivel az új jelenségeket értelmezi. Ennek megmutatása tulajdonképpen az egyetlen eszköz, amivel az antropológia talán vissza tud hatni az általa megismereni vágyott világra olyan módon, hogy kialakuljon az igény a kényelmes kategóriáinkkal kapcsolatos kényelmetlen kérdések feltételére.

Abstract

It is clear to see that genocide is more than a legal term, and is one of the most complex exposures of human behavior, it can only be understood by looking at all the involved groups, victims, perpetrators, witnesses, and bystanders alike, and most importantly the processes that created the actors in the first place. In short an anthropology of genocide aims to understand genocide. And through this knowledge, even if it can not be prevented, the factors leading up to it can probably be signaled, and the trauma that past events has left, can be eased by mutual understanding.

A háborúkra úgy tekintünk, mint a politikai és gazdasági átalakulásokat mozgató eseményekre. A huszadik század konfliktusai nélkül még elképzelni is nehéz, miként nézne ki jelenünk. Kulturális, gazdasági és társadalmi hatásai még inkább jelentősek, mert – a korábbi évszázadok európai konfliktusaitól eltérően – totális háborúk voltak, melyekben kis túlzással a teljes lakosság érintetté vált. A háborúk következtében nem csak a szocio-kulturális és gazdasági berendezkedés alakult át, de a század második felének végén az a vágy is fészket vert az európaiak szívében, hogy szűkebb értelemben vett kontinensükön örökre véget kell érjenek

a fegyveres konfliktusok. Aminek vérrel és halállal meg kellett változnia, az már megváltozott. Ám az elmúlt évszázad utolsó évtizedének békés átalakulása magával hozta a fegyveres konfliktusokat is. A jugoszláv háború, a csecsen háborúk és a három éve folyamatosan zajló ukrán konfliktus mind arra emlékeztet minket, hogy a fegyverekkel vívott emberi konfliktusok nem alkotnak valami olyan „korszakot”, amely lezárható és hátrahagyható.

A háborús időszakokban megtapasztalt élethelyzetekkel leginkább történészek foglalkoztak (Atkin 2008). A háborús időkben végzett etnográfiai kutatások a háborútól nem sújtott területeken folytak – mint Malinowski a teljes diszciplínára meghatározó hatását Trobriand-szigeteki állomásos terepmunkája –, vagy bár háborús háttérrel folytatták őket, de tárgyukban nem kapcsolódtak közvetlenül a háború mindennapi realitásához. Ilyen volt a német Eva Justin roma gyerekekkel végzett kutatása, mely nem melleleg etikailag és tudományosan is erősen aggályosnak számít. Az antropológusok tehát vagy száműzetésbe szorulva éltek a körülmények adta lehetőségekkel, korábbi kutatási anyagaikat felhasználva igyekeztek segíteni a hadi cselekményeket, vagy a rendszer ideológiai kiszolgálóivá váltak, de magával a háborús nyomás alatt álló társadalommal nem foglalkoztak. Az 1991–1995 között vívott jugoszláv háború volt az első olyan konfliktus, melynek harci cselekményeivel párhuzamosan zajlottak antropológiai és etnográfiai kutatások (Povrzanović Frykman 2016:253).

A Jugoszlávia felbomlását követő háborúk egyik problémája, hogy miközben a konfliktus zajlott, magának a háborúnak a meghatározása minden más kapcsolódó kérdést elhomályosított, így lehetett a konfliktust pusztán etnikai dimenziókra leszűkíteni. A háborúviselés mögötti gazdasági érdekek (Andreas 2004), a politikai és katonai események folyamatai (Bax 2000a) az egyes régiókra lebontva változó múltú és jelenű interetnikus kapcsolatokra vezethetők vissza (Allcock 2002). Bougarel rávilágít, hogy az elemzések többsége – szerzőik többségi jogi és politikatudományi háttéréből adódóan – továbbra is „felülről” tekint az eseményekre, s leginkább a nemzetközi szervezetek hivatalos beszámolóira és adataira támaszkodik. Ezek a kutatási források

azonban figyelmen kívül hagyják az átélt háborús tapasztalat, a konfliktust követő bizonytalanság sokszor ellentmondásos és nehezen elemezhető dimenzióját, vagy legrosszabb esetben félrevezető adatokká redukálják őket (Bougarel 2007:34).

Az etnográfiai és antropológiai munka a „bottom-up” perspektívával, és az ezen keresztül megközelíthető személyközel megértéssel igyekszik megközelíteni egy jelenséget. Vagyis a konfliktust nem egy már létező elemzési keretben próbálja elhelyezni, hanem minden egyes elemet a saját jogán igyekszik érthetővé tenni az arról belső tudással nem rendelkezők számára, anélkül azonban, hogy mindenáron beleerőltesse egy már létező szélesebb értelmezési rendszerbe. A már a háború kirobbanása előtt publikált antropológiai írások (Donia–Fine 1994; Malcolm 1994), és a háborúk alatt és azokat követően végzett kutatások is határozottan cáfolják az „ősi etnikai konfliktus” megközelítést (Kaplan 1993), és azt, hogy az erőszak kirobbanása egyszerűen innen eredő, atavisztikus vagy primitív indulatok gátszakadását jelentette volna.

A Jugoszlávia felbomlását követő háborúk megértése legjobb esetben is legfeljebb részleges lehet a civil tapasztalatok, attitűdök háborús és háborút követő működésének megismerése nélkül. A mindennapi élet, a másság azonosításának hétköznapi folyamatai és az ezekből kirajzolódó cselekvések másodlagosakká váltak a politikai elemzések, a média szerepére irányuló vizsgálatok és a nemzetközi szervezetek által tömegével létrehozott dokumentációk kínálta, „kezelhetőbb” adatokkal szemben. Ám ezek inkább elhomályosítják a monolitikus igazságok árnyékában szükségszerűen létrejövő sűrű zónákat, ahová az egyéni túlélési stratégiák és a mindennapi egzisztenciális döntések az eseményeket ténylegesen megélt populációt kényszerítik. A megértésnek ez a kerete központi jelentőségűvé válik a katonai erőszak egyénekre gyakorolt hatása és az egyéni és társadalmi szinten tapasztalt túllépési nehézségek feltárásakor. Ez a megértési módszer megköveteli a megfélemlítés, megalázás, a beszűkített választási lehetőségek és a hovatartozás kérdései változó jellegének ismeretét a katonai erőszak nyomása alatt. Ezáltal a megélt háborús tapasztalatok megértése nem csak a konfliktus és az erőszak megértését szolgálja, de segíthet a konfliktust követő társadalmi problémák feloldásában is.

A megélt tapasztalatok nem tekinthetők a kutatás történetmesélés-részének, amely olvasmányosabbá teszi az egyéb módszerekkel elért kutatási eredményeket. Éppen ellenkezőleg, az etnográfiai

anyag nem kiegészíti, de nem is helyettesítheti a más kutatási módszerekkel megszerezhető adatokat, hanem olyan tudásbázist hoz létre, amelyen keresztül minden más kutatási eredmény értelmezhetővé válik.

A jugoszláv háborúkkal kapcsolatos kutatások visszatérő közös pontja, amely megvilágítja megélt tapasztalatok feltárásának jelentőségét, az „etnikai gyűlölet” megközelítés árnyalása, amely többnyire a probléma túlegyszerűsítése, és némely esetekben egyenesen téves. Míg az etnikai paradigma politikai implikációi messzemenőek, addig az antropológiai kutatások, melyek a konfliktust megelőzően, közben és azt követően is vizsgálták az eseményeket – ráadásul azon emberek nézőpontjából, akik megélték, elszenveték, elkövettek őket – folyamatosan megkérdőjelezzik az etnikai paradigma érvényességét. A megközelítés inkább empirikus kutatás tárgyává igyekszik tenni az etnicitást, és nem valami lencsévé, melyen keresztül a Jugoszlávia felbomlása utáni háborúkra és az azt követő feszültségekre tekintünk.

A háborúk átható és merev etnonacionalista kategóriákat indukáltak (Halpern–Kideckel 2000), szorosan kötődve vallási markerekhez és intézményekhez (Bringa 2002). Ezek a kategóriák ugyanakkor relatívak és vitatottak maradtak (Kolind 2008), ami lehetőséget teremtett interetnikus együttműködésekre is. A civil lakosság körében kutató antropológusok számára a vallásos háttér indikálta etnikai hovatartozás jelentősége csak a lakóhely, életkor, nem, iskolázottság, foglalkozás, illetve a vidéki és városi megosztottság változóival összekeveredve kapott jelentőséget (Macek 2009:124). Ezáltal válik értelmezhetővé, miként fogadták, utasították, esetleg kerülték el az egyének – többségi vagy kisebbségi pozícióban – a saját csoportjuk politikai döntését. A jugoszláv háborúkra nem létezik egyetlen, jólfésült, egyszerű és általános magyarázat. Az antropológia kontextualizált magyarázatokat tud kínálni, melyek kellő figyelmet szentelnek azoknak az ellentmondásoknak és kétértelműségeknek, amelyekre az identitásformálás működésének sajátosságai vetnek fényt a bizonytalan, zavaros, és fenyegető körülmények között.

A kulturális antropológiai megközelítés, vagy terepmunka alapú elemzések, melyek az erőszakkal, a társadalmi szinten megélt szenvedéssel és a felépüléssel foglalkoznak, elsődlegesen a megélt tapasztalatokra támaszkodva igyekeznek megérteni az erőszakot és annak hatásait, eltérnek azoktól, melyek nem foglalkoznak a konfliktusok mögött

meghúzódo, kulturálisan lefordított erőszakkal, annak a kollektív emlékezetben elfoglalt helyével, az erőszak erőforrásokért vagy befolyásért vívott küzdelmekben való instrumentális használatával, vagy az erőszakos képzetekkel, azok narratív, performatív vagy vizuális megjelenésével, vagyis mindazokkal a változókkal, amelyek rámutatnak egy esemény „oldalakra” bontásának problematikájára.

A Schmidt és Schröder szerkesztésében megjelent *Anthropology of Violence and Conflict* azt a megközelítést ajánlja, amely az erőszakot „az emberi természet általános alkotóelemeihez, a racionalitáshoz és a tárgyi körülményekhez történő társadalmi alkalmazkodáshoz” köti (Schmidt – Schröder eds. 2001:17). Amivel az erőszak elemzése átléphet a tér és idő korlátain. Az erőszakot kulturálisan konstruálnak tekintik, melynek elemzésekor a fragmentált szubjektivitáson túlmutató kulturális általánosságok segítségével próbálják átlépni az erőszak kutatásának „véletlenszerűségét”, melyek elszigetelt egyediségek gyártásával lehetetlenné teszik az antropológiai összehasonlítást. Ez összehasonlítás érdekében azt állítják, hogy az identitás a különbségeken alapul, és az erőszak annak érdekében kerül alkalmazásra, hogy újraterejtse ezeket a különbségeket, amennyiben azok túl kicsivé válnának. Ugyanakkor ezek az identitások – még ha azok újraterejtése céljából is alakulnak ki konfliktusok – csupán okozatai, és nem okai az erőszaknak (Kolind 2006:448). Annak ténye, hogy a „mi” és az „ők” között polarizáció figyelhető meg, nem árul el semmit arról, hogy egyes emberek vagy emberek egyes csoportjai miként reagálnak erre.

A második világháborút követően létrehozott Jugoszlávia hat köztársaságot és két, Szerbia területén található autonóm területet foglalt magába. A destabilizáció időszaka Tito jugoszláv elnök 1980-as halálával kezdődött, és csúcspontját az a fegyveres konfliktus jelentette, melyben a Jugoszláv Népi Hadsereg, különböző paramilitáris csoportok, új nemzeti hadseregek és milliónyi viktimizált civil vett részt (Bringa 2002:206; Povrzanovic Frykman 2008:163-171). A megárvult, meggyilkolt, megérszaktolt, megkínzott, megcsönkített, kitelepített és elűzött civilek tömegei juttatták a jugoszláv konfliktust a címdalakra, indították el a nemzetközi humanitárius akciókat, a politikai tárgyalásokat, és a felelősök megbüntetésére céljából Hágában létrehozott Nemzetközi Törvényszéket. A nemzetközi hajlandóság a szervezett erőszak megállítására nem társult kellő mélységű belátással annak politikai okait illetően (Povrzanović Frykman 2008:256). Azok az

elemzések, melyek a szövetségi állam destabilizációját követő etnikai mozgósításra összpontosítanak, elsősorban a lokális identitások és azok történelmi szembenállásának geopolitikai megértését szorgalmazzák (Fenton 2010:162-163). Jugoszlávia létezésének legitimitációját a Nyugat és Kelet között feszülő „buffer” mivolta, és az ideológiai antifasizmus (sokkal inkább, mint a kommunizmus) adta (Sekulic 1997:174). A szlovén és a horvát nyugatbarát elkötelezettség összeütközésbe került a Jugoszláviába vetett hitet felváltó szerb imperializmussal, és annak meghatározó gondolatával, a területén kívül szakadt, „veszélyeztetett” szerbek védelmével (Fenton 2010:164). Röviden: az emberek a körülmények nyomása alatt, az etnikai kategóriáknak megfelelően vágytak cselekedni, vagy ez készítette őket cselekvésre.

A jugoszláv szocialista politikai berendezkedés tehetetlensége az egyre erősödő gazdasági, politikai, és társadalmi válságokkal szemben a nyolcvanas évekre először a rendszeren belüli ellentétek kiéleződéséhez, majd az etnonacionalista mozgalmak lendületnyeréséhez, végül fegyveres konfliktushoz vezettek (Povrzanovic Frykman 2008:257). Mindezen folyamatok látszólagos nyilvánvalósága ellenére a konfliktus – különösen Bosznia-Hercegovina és Horvátország területén folyó háborúk – értelmezhetetlen maradt a nemzetközi megfigyelők számára. A földrajzi közelség és a szociokulturális távolság okozta zavart tetézte, hogy a résztvevők nem voltak egyértelműen „jó” és „rossz” oldalra választhatók – amely megkülönböztetés a második világháború utáni nemzetközi jogi gyakorlat fényében vélelmezett univerzális civilizációs normarendszer alapján tisztázta volna a konfliktus jellegét. Ennek eldöntésére a nemzetközi közvélemény a konfliktus kezdetétől igyekezett az atrocitásokat egymáshoz képest „felmérni”. Csakhogy amikor egy etnikai csoport áldozatisága bebizonyosodott az egyik faluban, egy másikban éppen elkövetői szerepben figyelték meg. Az áldozatok elkövetőkké válásának és az elkövetők áldozattá válásának ellentmondásos jelensége éppen annak az etnikai megközelítésnek az eredménye, mely nem az egyéneket, hanem a csoportjuk képviselőit látja az emberekben. A tulajdonított felelősség és bűn csupán akkor válik értelmezhetővé, ha etnikai csoportokra és „oldalakra” tagoljuk a világot, és politikai térképek, kormányzati egységek alapján, és nem a halál és pusztítás tényleges helyszíneiként értelmezzük azt. Az ilyen elemzések a balkáni háború vagy a jugoszláv háború megnevezésre hagyatkoznak, azt a nem lényegtelen tény is figyelmen kívül

hagyva, hogy a konfliktus a térségnek csak egyes területein zajlott (Čale Feldman – Prica – Senjković eds. 1993). A vonatkozó etnográfiai munkák nem csak az ilyen megnevezések félrevezető általánosítására adnak példát, de az ilyen típusú magyarázatok korlátaira is, amikor azokat egy egész országra – államra – próbálják alkalmazni. A „horvát háború” például az ország egyes területein pusztítást és háborús bűncselekményeket jelentett, miközben másutt a televízió által közvetített szörnyűség volt csupán. De – helyszíntől függően – Bosznia esetében is radikálisan más képet festhetett, akár egymással szomszédos falvakban is eltérő intenzitással és végeredményekkel járhatott.

A posztjugoszláv államok nemzeti politikája a kilencvenes évek nagyobb részében a teljes lakosságot a harcos nacionalizmus „képviselőjévé” tette. A nemzetközi diskurzusokat uraló közbeszédben a jugoszláv melléknév a Balkán, az etnikai gyűlölet, az etnikai tisztogatás kifejezésekhez kapcsolódott, melyek egzotikussá tették a háborút, és elmosták a határokat elkövetők és áldozatok között. Lehetővé téve a részt vevő oldalak „bűnösségének” egyenlősítését, ezáltal racionalizálva az áldozatok számának tényleges csökkentését eredményező beavatkozás elmaradását (Bringa 2002:203).

Az „évszázados gyűlölet” és a „nem lehetséges együtt élni” szófordulatok sarajevói barikádok felállítása előtt pár héttel hangzottak el egy szerb nacionalista vezető, Radovan Karadžić beszédében (Povzanović Frykman 2016:257). Karadžić beszédének fordulatait nem csak a szerb nacionalista közbeszéd, de a nyugati sajtó és a nemzetközi elemzők is átvették. Tone Bringa norvég antropológus szerint ezek a „mantrák” tették lehetővé, hogy a háborút valami megállíthatatlan természeti erőként lássák. Lord Owen, az ENSZ közvetítője szerint a résztvevőnek egyenesen „meg kell vívniuk ezt a harcot”. Vagyis a nemzetközi közösség felelőssége – a dolgok természetes menetének tehetetlen szemlélése mellett – pusztán a túlélők szenvedéseinek enyhítésében merül ki (Bringa 2002:202).

A konfliktust az ősi balkáni gyűlölet táplálta, borzongató törzsi egzotikumként értelmező megközelítéssel szemben a társadalomtudósok a hatalomgyakorlás és tudás modern technológiai köré épülő versengő nacionalizmus jelentőségére hívták fel a figyelmet (Jansen 2005; Frykman 2012). Az etnikai disztribúció térképei megmutatni látszanak a hatalom megoszlásának komplexitását a háborút megelőzően, különösen a konfliktus utáni, nemzetileg homogenizált helyzettel összehasonlítva, ezáltal

tanúskodva a véres folyamatokról, melyekkel ezt elérték (Jansen 2005:47). Stef Jansen elemzésében továbbmenve rávilágít, hogy a háborút megelőző térképek kontextualizálatlan használata, és az etnikai területek mozaikja megtévesztő lehet. Az „etnikai megoszlás térképeinek” használata az etnikai határok állandóságát és fontosságát feltételezi, amely elhanyagolható szerepet játszhatott az emberek önképnek kialakítása és mindennapi életének szervezése szempontjából (Povzanović Frykman 2016:260). Az etnicitás az esetek többségében nem játszott szerepet a jugoszláv lakosság mindennapi interakcióiban. Az élet etnonacionalista megosztottság körüli újraszervezése a többség számára zavaró és felzaklató folyamat volt (Macek 2009:124). Az etnikai tisztogatások elsődlegesen a választási lehetőségek megsemmisítését, és az alternatívákat – legyenek azok etnikaiak vagy politikaiak – megtestesítő személyek semlegesítését célozták (Bringa 2002:213). A személyessé tett erőszak, amely a tisztogatás jellemzője, éppen azt bizonyítja, hogy az emberek többsége nem óhajtotta az új rendet. Az erőszak és a félelem mértéke, amely az emberek bevonásához (vagy még inkább elriasztásához – azaz ellenvéleményük elnémításához) szükségeltetett, az etnikai érzelmek mozgósítási potenciáljának gyengeségét mutatja (Bringa 2002:218). A horvát származású svéd antropológus, Ivana Macek etnográfijából kiderül, hogy az etnikai és vallási háttérrel nem azonosuló személyek számára is egyre fontosabbá váltak ezek a kategóriák, ahogy a konfliktus előrehaladtával olyan embereket kerestek, akikben megbízhatnak. Ez a viselkedés nem egyszerűsíthető etnonacionalista identitáson alapuló nyereszkedésre, hanem egy a háború által létrehozott és erősített folyamatként kell értelmeznünk (Macek 2009:127). Az állítást erősíti V. P. Gagnon Jr. 2004-es analízise a konfliktus politikai és gazdasági háttéréről. Gagnon rámutat, hogy a konfliktusban álló etnikai csoportok képe egy szelektív ideológiai konstrukció részét alkotja, amelyben az etnikai csoportokat aktorokként festik le a nacionalista politikusok és történészek (Gagnon 2004:32). Az ilyen feszültségek valódi jelentősége abban áll, hogy hozzájárultak a csoporton belüli határok fenntartásához, és megalapozták a bizalmatlanságot, melyet felhasználva a politikusok mozgósíthatták az egyik csoportot a másik ellenében. Gagnon szerint e politika kulcsa az volt, hogy bizonyos identitásokat relevánsabbá tegyen, mint másokat, és egyben ezeket a „másokat” politikailag is irrelevánssá tegye. Ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy meg kell változtatni

az egyének önmeghatározását, sokkal inkább jelenti azt, hogy olyan szűk, identitás alapú kontextusba kell őket kényszeríteni, ahol csak és kizárólag ennek megfelelően dönthetnek a cselekvés és a nem cselekvés között (Gagnon 2004:26-27). A csoporthoz tartozás biztonságérzete nem fontos stabil és békés körülmények között, de a szó szoros értelmében válik létfontosságúvá, mikor ez a hovatartozás a lét és nemlét tapasztalati különbségévé válik.

Srebrenicában 1995 júliusában, a szerb megszállás heteiben hétezer bosnyák férfit gyilkoltak meg, miközben a Bosznián belüli hat, ENSZ által biztosított biztonságos övezet egyike volt. Az ENSZ páncélos csapatszallítói segítették a civilek átkelését az orvlövészek által fenyegetett útszakaszokon, de nem állították meg az 1395 napig tartó ostromot, ami így a modern történelem leghosszabb ilyen harci eseménye (Kapić 2006:74). Az Open Society Fund kétmillió dollár értékben küldött a városi körülmények között is megtermő vetőmagot. Ez a szimbolikus gesztus reménnyel töltötte el az ostromállapot nyomásától szenvedő lakosságot, és emlékeztette őket, hogy továbbra is létezik a világ háborútól érintetlen kerete (Povrzanovic Frykman 2002), de egyben annak is példája, hogy a nyugati világ nem kívánt ténylegesen beavatkozni. Szarajevó a terror szimbólumává vált az évekig tartó elszigeteltség, a napi szinten megélt nehézségek nyomása alatt, és egyben a lakosság önmeghatározásába is oly módon épült be, ami feloldja és igazolja a nyugati tétlenséget (Macek 2009:122). Ami ugyanakkor megnehezíti a kutatók számára, hogy megfelelő kontextust találjanak az 1991 és 1995 közötti események megértéséhez. A hazai kutatók számára különösen problematikussá vált a helyzet, mivel a tudományos távolságtartás a küszöbük előtt szenvedő emberek esetében morálisan nem volt megoldható. A horvát kutatók háborús etnográfiait széles körben bírálták anyaguk kiegyensúlyozatlansága miatt, és egyenesen „botrányos” vagy „militáns” etnográfának nevezték, ahol nem válik el a kutató és az áldozat személye (Naumovic 2002:11). A horvát kutatók nem tartották jogosnak ezeket a kritikákat, és hangsúlyozták, hogy az egyoldalúság nem feloldható, lévén a „másik oldal” kutatása a kilencvenes évek végéig teljességgel lehetetlen lett volna. Érzékenységük éppúgy érthető, mint ahogy fogalomhasználatuk is, amellyel ki tudták fejezni és egyensúlyban is tudták tartani a megélt elutasítottság és a büntudat érzéseit (Halpern – Kideckel 2002:5-7). Ugyanakkor ahelyett, hogy kritikailag lebontották volna politikusaik nacionalista diskurzusát, az etnográfusok inkább

a fegyverekre koncentráltak, mint addig hiányzó láncszemre – fegyvereikkel az emberek a politikai diskurzusban való részvétel és a halál közötti mezőben igyekeztek magukat elhelyezni. Azt próbálták feltárni, miként cselekedtek az emberek a nemzeti narratívákon túl (Bennett 1995; Jambrešić 1995). Kutatásaik alapján a megélt háborús tapasztalat nem a „szenvető nemzet” narratív keretében jelenik meg; az emberek személyes háborús elbeszélései változatos, összetett élményeket tártak fel, amelyek megkérdőjelezik az élmények egyneműségét (Kirin Jambrešić 1996:69). Az etnográfiai módszerek alkalmazása Horvátországban, és a háborúról írás folyamata alapvető antropológiai kérdések újragondolását tette szükségessé, mint a kívülálló vagy elkötelezett megközelítés dilemmája, és a szenvedés antropológiai kutatásának és megjelenítésének nehézsége. A lebontás és a dekonstrukció közötti episztemológiai önreflexió új kutatási dimenziókat adott a reprezentációk és igazságok rendszerének kérdéseire. A háborús etnográfia készítő kutatók saját életükre alkalmazták az interpretációs leírást, ellenpontot hozva létre a közösségüket fenyegető univerzalizáló külső és belső narratívákkal szemben (Povrzanovic Frykman 2016:261). Ebben az értelemben az etnográfia-írás maga is a háborús cselekmény részévé, a küzdelem eszközévé vált.

A civil lakosság számára az alkalmazkodás, a megaláztatás, az ellenállás, a kötődés és a választások jelentőségének megnövekedése alkotják a fogalmi keretet, amelyen keresztül a háborús tapasztalat leírható. A higiénia, a víz, az élelmiszer, a szomszédok, a barátok, a segítségnyújtás stratégiái, a félelem leíratain keresztül jelennek meg a mindennapi túlélési technikák, a rutin cselekmények és kis rituálék, melyek lehetővé tették a túlélést a háborús hétköznapokban (Pettan 1998). Maja Povrzanovic Frykman az ostromgyűrűbe vont Dubrovnikban végzett kutatásait összefoglaló etnográfijában leírta, hogy a megélt nélkülözés és erőszak közvetlen eredményeként miként növekedett meg az egyének identitásában a térbeli elhelyezkedés jelentősége e hatvanezer fős városban. A lakosok számára fontossá vált a fizikai környezetben elfoglalt helyük. Testi, fizikai tapasztalataikat nem ritkán a helyszínekbe, a fizikai térbe kapcsolt szituációkon keresztül mesélték el. Ebben az értelmezési keretben az „én városom” kifejezés nem nacionalizmust fejez ki, hanem a helyhez kötődő, nem közvetített élmények előtérbe kerülését (Povrzanovic Frykman 2016:261). Az aknavető első civil áldozata egy szerb volt, akinek találatot kapott a lakása. Etnikai hovatartozása mit

sem árul el halálának mikéntjéről és miértjéről: az eseményt a „hol” és a „mikor” teszi értelmezhetővé. A személy kötődése a birtokában lévő helyhez, és a pillanat, mikor a véletlenszerű erőszak egy otthont a halál helyszínévé változtatott. A magyarázat nem kapcsolható a személy származásához, pusztán ahhoz a tényhez, hogy a férfi úgy döntött, nem hagyja el tulajdonát és városát (Povrzanovic Frykman 2016:261). A civilek több stratégiát is kidolgoztak, hogy elkerüljék a rájuk kényszerített áldozati szerepet, és ellenlépéseket tegyenek a külső akarattal szemben, amely városukat bevetési helyszínné, katonai célponttá kívánta redukálni. A rituális esti séták, a születésnapok megünneplése, a koncertek szervezése mind olyan túlélési stratégiák voltak, melyekkel a lakosság igyekezett fenntartani, még ha korlátozott formában is, a kialakított városi életet és struktúrát, ezen keresztül pedig a közösség és kultúra megtartó formáit. Frykman megállapítása szerint a tengerben fürdés, a kávézók látogatása nem irracionális és kétségbeesett cselekmények voltak, hanem „kísérleti-tapasztalati, kultúraspecifikus kísérletek arra nézve, vajon a »normalitás« mely aspektusai voltak még mindig lehetségesek az erőszak által megváltoztatott városban” (Povrzanovic Frykman 2016:261). Az orvlövészeknek való kitettség, az ágyúzások állandó veszélye mellett a fürdés, a tisztálkodás, a kávézók látogatása, a palackozott vízhez jutás és az információcsere nagyon is racionális helyszínei voltak, a legalább ilyen fontos, nem fizikai erőforrások mozgósításán túl. Dubrovnik UNESCO világörökség-státusának és a lakosok erős európai identitásnak nagy jelentősége volt. A lakosság önidentifikációjában komoly szerepet játszott az európai történelem fontos emlékeinek védelme, és az állam függetlenedése mellett a város Horvátországhoz tartozásának is az egyik fő érve volt (Povrzanovic Frykman 2002:71). Az ostromlott város lakói számára az ellenállás helyszínévé vált, ahol a minimális „normalitás” – a környező káosz mértékétől függetlenül – fenntartható. Amikor a lövegek elkezdtek pusztítani a várost, a világörökség építészeti struktúrái a veszélyeztetett testek védelmezőivé váltak, a turizmus jelképeként tekintett pálmafák fűtőanyagá, a tenger a fertőzések és bűz elleni harc eszközüvé. A lakosok védettnek tekintették az óvárost, amelyet Európa egyszerűen nem hagyhat elpusztulni. Amikor 1991. december 6-án az UNESCO-zászlókkal megjelölt helyeket is tűz alá vették, az emberek „sírva járták a város utcáit – felismerve, hogy a történelmi városrész falai mégsem nyújtanak védelmet a háborús sorstól”

(Frykman 1997:158). A felismerés sokkoló volt: a szimbólumok mégsem állíthatják meg a háború realitását, és a kultúra sem fékezheti meg a fegyvereket, ahogy az „Európához tartozás” érzete sem (Povrzanovic Frykman 2002:71). Ez a tapasztalat még kegyetlenebbül érte azokat, akik Szarajevóban maradtak. Miközben mindennapjaik normái és szokásai tekintetében azonosnak érezték magukat háborút megelőző énjükkel, az európaiságra egyben a mégiscsak elveszőben levő normalitás szimbólumaként hivatkoztak (Macek 2009:12). Ez a kulturális és földrajzi kötődés azonban nem volt elegendő a segítségnyújtás felelősségének felébredéséhez. Ahogy az 1984-es téli olimpiára, ezáltal a város európaiságára utaló, szögesdrótból tekert olimpiai karikák jelképe is válasz nélküli segélykiáltás maradt.

A csoport-hovatartozás, és az etnicitás jelentősége felértékelődik, amikor erre hivatkozva emberek ölnek meg vagy üznek el az otthonaikból, legyen ez a hovatartozás akár válaszreakció, akár külsőleg kényszerített eredetű. Ugyanakkor az etnikai hovatartozás el is veszítheti a jelentőségét, amennyiben feloldódik a megélt háborús élményben. Szarajevóban a három nagy etnikai csoporthoz tartozás – a háború kikényszerítette jelentősége ellenére – másodlagossá vált a lokális identitással szemben. Egy „negyedik nemzet” érzete alakult ki azok között, akik átértékelték és értékelték Bosznia multietnikus életmódját és ezáltal szarajevóiként határozták meg magukat, és nem engedték, hogy hétköznapjaikba éket verjenek az etnikai ellentétek. Ezek az emberek alkották a magját annak a közösségnek, amely nem hagyta el az ostrom alá vett várost. Ivana Macek az ostrom alatt végzett terepmunkát Szarajevóban. Adatközlőinek narratívái és megfigyelései alapján kirajzolódott a lakosok mindennapi küzdelme, mely folyamatot a „normalitásalkunak” nevezett (Macek 2009:5). Az éhezéssel, szomjúsággal, hideggel, kosszal szemben kreatív módokon léptek fel, mindezt áthatotta egy sötét humorérzés, különösen a békefenntartók jelenlétét illetően. A szarajevói polgárok ellentmondásos moralitásokat utilizáltak, hogy a normális élet látszatát fenntartsák. Mikor a békeidőben elfogadott társadalmi normák tarthatatlanná váltak az erőszak nyomása alatt, az emberek a „civil”, a „katona” és a „dezertőr” váltakozó nézőpontjába helyezkedtek, hogy megfigyeljék és értelmet találjanak a háborúban. A civil álláspont a hitetlenség, az erőszak elutasító meg nem értése és a békeidő normáinak megtartása köré rendeződött. A katonai megközelítést a háború realitásának megértése, az oldalakra szakadás logikájának felfogása,

és a gyilkosság és pusztítás szükségszerűségének jóváhagyása mozgatta. A dezertőr azonban a korábbi kettőhöz kapcsolódó struktúrák, ideológiák, csoportok, barátok és ellenségek eltávolítására és az erőszakkal szembeni szkepticizmusra épült fel, és a független egyéni felelősséget tette morális központtá. Az érzés és gondolkodás e három módusza erősen kontextualizált, akár egyszerre mindhárom aktív lehetett, vagy csak az éppen az alkalom értelmezésére leginkább megfelelőnek tűnő (Macek 2009:5). Macek a vallás jelentőségének megnövekedését is megfigyelte, ahogy a halál közelsége a mindennapi tapasztalat részévé vált, de nem mellékesen annak köszönhetően is, hogy az egyházak a segélycsomagok elsődleges forrásaivá váltak. Az éhezés és a háború a hitetlen polgárokat is arra kényszerítette, hogy megtalálják vallási elhivatottságukat. Ahogy a vallás intézményesült és szervezett módon a mindennapok részévé vált, a vallási megosztás az etnikai vonalakat követte. A horvátok katolikusok, a szerbek ortodoxok, a bosnyákok muzulmánok lettek, függetlenül a békeidőben gyakorolt vallási tevékenységüktől (Macek 2009:85). Ennek ellenére az etnicitás mégsem játszott kimagasló szerepet a félelem narratívájában és az adaptációs stratégiákban. Maceknek egy tízéves fiú a következőt mondta: „Ha három gyermekem lesz, Elektromosságnak, Víznek és Gáznak fogom nevezni őket” (Macek 2009:62). Alapvető szükségletei tisztán látását és világképét nem csoporthovatartozása, hanem a megélt háborús tapasztalat szülte. Lehetett volna bármilyen etnikai hátterű, válaszában ez nem változtatott volna. Az etnikum elhanyagolható, mikor az identifikáció kusza, és a mindennapi megszégyenülésben van, hogy az embereknek a sárban térdelve kellett az összetört tojásokat összeszedniük (Povrzanovic Frykman 2008). Tone Bringa a nyolcvanas években végzett terepmunkája adatközlő muzulmán családjait látogatta újra 1993-as *We Are All Neighbours* című dokumentumfilmjében. Bringa lefilmezhette a helyi etnikai konszolidáció folyamatait, miközben a katonai erőszak először körbezárta, majd elérte a falut, és végül viktimizálta annak muzulmán lakosságát. A néhány hét alatt lezajlott események különleges, egyedi bepillantást engednek a háborúba. Az emberek makacsul ragaszkodnak a képzetekhez, hogy a háború elkerüli őket, miközben a felvételen is hallhatók az ágyúlövések. Ezt a képzetet a szomszédok közötti, etnikai hovartartozástól független erős barátság és kötődés táplálta. A félelem nyomása alatt aztán mégis megadták magukat az etnikai gondolkodásnak, mely félelem realitását a folytató-

lagos, célzott erőszak vissza is igazolta. A film azt is megmutatja, milyen nehéz a visszaemlékezés és az események kiegyensúlyozott értékelése a közvetlen tapasztalattal rendelkezők számára, de mindközben – a korábbi erős kötelékre támaszkodva – miként állnak ellen a kísértésnek, hogy az egyéni tettek felelősségét az elkövető etnikai csoportjára terheljék. Ezzel igazolva, hogy az etnikai gondolkodásnak történő behódolás végső soron nem vált maradandóvá.

Mart Bax holland antropológus a jugoszláv konfliktussal kapcsolatban helytelennek nevezte a központi, nemzeti megközelítést, melyet a legtöbb nyugati elemzés alkalmaz (Bax 2000b:332). Véleménye szerint az erőszak megértéséhez elengedhetetlen a lentről építkező elemzés, a folyamatok dinamikájának és az eseményeket alakító logikáknak a feltárása. A hercegovinai Medugorje esetében a klánok közötti gazdasági ellentétek történelmi háttere alapvetően határozta a lokális események alakulását. Bax részletesen elemzi a klánok között lezajlott, célzott erőszakos cselekményeket, melyek érthetővé teszik, hogy a gyilkosságok nem magyarázhatók sem központilag meghatározott akarattal, sem etnikai feszültségekkel. Az erőszak egy etnikai csoporton belül történt, nem etnikai indítatású volt, de az erőszak fejlődése során etnicizálódott. „Ami egy magasabb társadalmi szinten vizsgálva véletlenszerűnek és kiszámíthatatlannak tűnik, lokális szinten nagyfokú rendszerszerűséget és magyarázatot nyer (Bax 2000:333).

A nyugati narratívák elzárkózását a komplex magyarázatoktól az is mutatja, hogy Stef Jansen nem talált angol nyelvű kiadót disszertációjának. Munkája értelmiségi „béke-hálózatát” mutatta be, melyet a háború alatt Zágráb és Belgrád között hoztak létre, és mely az antinacionalizmust tűzte zászlajára. Az elutasítás indoka – nem meglepő módon – visszatérően az volt, hogy nem illeszkedik a korábban létrejött szakirodalomba (Povrzanovic Frykman 2016:264).

A jugoszláv háborúkat követően a vonatkozó antropológiai munkák közül többet is lefordítottak horvát és bosnyák nyelvre (Bringa 1995, 2009; Macek 2009; Jansen 2008). A munkákat Povrzanovic Frykman megállapítása szerint az ottani értelmiség nagyobb érdeklődéssel és pozitívabban fogadta, mint a nyugati tudományos közeg, amelyben születtek (Povrzanovic Frykman 2016:267). A megélt tapasztalattal rendelkező olvasók értéknek tekintették, hogy a kutatók nem váltak a »törzs részévé«, megkísérelték az objektív értelmezést, kuta-

tásuk fókuszába pedig olyan kérdéseket helyeztek, amelyeket a kutatott közösség fontosnak tekintett. Munkájuk nagymértékben járul hozzá az erőszak megértéséhez, olyan módon, hogy tisztázni igyekeztek az emlékezet és történelem felügyeletért folytatott közdelem, a sérelmek kultúraspecifikus narratívái – a »választás«, »versenyhelyzet«, »oppor-tunizmus« – lokális konstruálásának jelentőségét” (Povzanovic Frykman 2016:267).

A konfliktus utáni kutatások, mint Elissa Helms kutatásai, azt is feltárták, hogy genderizálódtak a mindennapi problémák háború utáni Boszniában, ahogy a nők „láthatósága” megváltozott. A nő, pontosabban a megerőszkolt, elrabolt, gyászoló nő az áldozatiság, az ártatlanul elszenvedett atrocitás szimbólumává vált (Helms 2007:236). Mely szimbolikus pozíció kettős helyzetet teremt a politikailag aktív nők számára, akik egyszerre szeretnék megtartani a tulajdonított morális tisztaságot, de komolyan vehető politikai cselekvőként is jogot követelnek maguknak (Helms 2007:240). E küzdelemben a nemzetközi civil szervezetek, NGO-k női aktivistáinak befolyása mint példa, és a nemzetközi közösség „jóváhagyása” is érveként jelenik meg.

A civilek háborús emlékezetét célzó etnográfiai munkák további kérdéseket tárnak fel, melyeken keresztül újra kell gondolnunk a „balkáni vadság”, az „erőszaos ösztönök” és az irracionális gyűlölet fogalmaira épített magyarázatokat. A háború utáni társadalmi folyamatokat célzó kutatások – melyek az otthont, a reményt és a mobilitást teszik meg kiinduló fogalmakká – nagyobb magyarázó erővel bírnak, mint a túlegyszerűsítő elemzések. Ezek a kutatási kérdések hasznos érvekként szolgálnak azokkal az elméletekkel szemben, amelyek önmagában magyarázó szerepet tulajdonítanak a politikai propagandának, és kollektív strukturális faktorokkal próbálják magyarázni a hétköznapi emberek behódolását a nacionalizmusnak. Az ilyen magyarázatok politikai és talán morális hátránya az, hogy figyelmen kívül hagyják az egyéni működést, eleve kizárva ezáltal a felelősség kérdéseit, és tovább marginalizálják a múlt és a jelen eltérő narratíváit, mint ahogy az eltérő cselekvési lehetőségeket is, amelyek dekonstruálják a látszólagos belső homogenitást és a látszólagosan nacionalista dominanciát (Povzanovic Frykman 2016:268).

Az angol antropológus, Cornelia Sorabji – a háború utáni Szarajevóban végzett kutatásai alapján – szintén az egyéni cselekvések jelentőségét hangsúlyozza. Az általa javasolt kutatási megközelítés az egyént mint saját emlékei aktív rendezőjét

állítja a középpontba, amivel megkérdőjelezhető a háborúval és a traumával kapcsolatos berögzült elképzelések. Véleménye szerint az emlékezet megközelítésének egyik végpontját az „ösi etnikai gyűlölet” alapú elemzések alkotják, melyek egyben azt is sugallják, hogy minden háborús traumát átélte egyén maradandó lelki sérüléseket szenved, melyek a történetek újramesélésével változatlanul kerülnek a következő generációk birtokába. Ez az implikáció Boszniát az ösi harcok, a bosszú kvázi-vallásos ethosának mélységesen megosztott helyszínévé redukálja. Ami felveti a kérdést, hogy egyáltalán miként képes változni bármi is, ha a generációk saját akarat nélkül, pusztán újraélik felmenőik háborúit és ellenségességeit (Sorabji 2006:2). Sorabji munkájából kiderül, hogy a konfliktus folyamatában – és annak lezárulta után is – a jelentések, indítékok és az erőszak előjeleinek fokozatos változásai figyelhetők meg. A városi–falusi ellentét, a szerbeknek tulajdonított, teljesen vagy részben velük született agresszió, és a háborús vezetők mint a nemzetközi hatalmak bábjai mind olyan belső narratívák részei, amelyek az idő előrehaladtával jelentősen más értelmezést kaptak (Sorabji 2006:13). A Szarajevóba visszatérő szerb lakosság fogadtatásának elemzésekor érdekes ellentmondást talált. Az ostromot a városban átvészélők számára morális kérdéssé vált a mindennapi társadalmi kapcsolatok kezelése. Mivel nem lehetett tudomásuk a visszatérők háborús cselekményeiről, de erős ellenérzéssel viseltettek a kollektív ítéletalkotással szemben, inkább a visszatérőkkel szembeni passzivitás és a társas érintkezés kerülése vált a normává, ami ugyanakkor mégis egyfajta értékítéletet hordozott magában. A szerbek visszatérésének kérdése ugyanakkor nem a szerbekkel mint csoporttal szembeni attitűd, hanem a visszatérésükkel felzaklatott emlékezet-szerkesztési problémák szempontjából közelítendő meg, ami azt is mutatja, hogy a probléma nem jelentkezett a várost el nem hagyó, tehát a közösség szempontjából „leellenőrizhető” szerb egyénekként szemben (Sorabji 2006:14).

Az emlékezet, az identitás és az erkölcsi követelések megközelítése a konfliktust követően újraépítő társadalomban „lentől” induló elemzéssel lehetséges, amely felismeri a mikro-lokalitásban megvalósuló megbékélési kezdeményezéseket. Amennyiben a politikai folyamatokat a férfiaság–nőiesség, a politika és a társadalom kapcsolatai, a magánszféra, a moralitás és áldozatiság kategóriáin keresztül vizsgáljuk meg, feltárulhatnak a különben rejtett folyamatok, melyekben megkérdőjeleződik a

hatalom és identitás, és újraalkotásra kerül a folytonosan változó kontextusokban. Az újraalkotás folyamán szerepet kaphat az etnonacionalizmus is, de nem az az egyedüli meghatározó (Povrzanovic Fryman 2016:269).

A terepmunka alapú elemzések jelentősége a konfliktusokat túlélő társadalmakban abban áll, hogy feltárják az önmeghatározás és a másokhoz viszonyulás sokrétű lehetőségeit, szemben a nacionalista narratívák monolitikus igazságaival. Ugyanakkor feltétlenül fontos, hogy a traumák jelentőségének kellő teret adjunk a kutatások során, még akkor is, ha azok hatásmechanizmusainak dogmatizált kereteit megkérdőjelezzük. A kiegyensúlyozottságot azonban úgy kell megteremteni, hogy figyelembe vesszünk olyan változókat is, melyek értelmezhetetlenek egy pusztán csoporttagságon alapuló meghatározásban. A megélt háborús tapasztalat elválaszthatatlanul átszövi a mindennapi létezést. Elengedhetetlen interpretálni a heterogén egyéni és csoportérdekek, valamint a tapasztalati emlékezet közötti ellentmondásokat is, amelyek az egyéneknél nap mint nap feszültséget teremtenek.

Felhasznált szakirodalom

- Allcock, John B. 2002 Rural-Urban Differences and the Break-Up of Yugoslavia. *Balkanologie*, 6(1–2):101–134.
- Andreas, Peter 2004 The Clandestine Political Economy of War and Peace in Bosnia. *International Studies Quarterly*, 48(1):29–51.
- Atkin, Nicholas 2008 *Daily Lives of Civilians in Wartime Twentieth-Century Europe*. Greenwood Press, Westport.
- Bax, Mart 2000a Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: A Case Study from Rural Bosnia-Herzegovina. *Ethnic and Racial Studies*, 23(1):16–36.
- Bax, Mart 2000b Planned Policy or Primitive Balkanism? A Local Contribution to the Ethnography of the War in Bosnia-Herzegovina. *Ethnos*, 65(3):317–340.
- Bennett, Brian C. 1995 *Medjugorje: Religion, Politics and Violence in Rural Bosnia*. VU Uitgeverij, Amsterdam.
- Bougarel, Xavier 2007 *New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in Post-War Society*. Ashgate, Aldershot.
- Bringa, Tone 2009 *Biti Musliman na bosanski način*. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu [Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central bosnian Village] Sarajevo/Zagreb: Šahinpašii.
- Bringa, Tone 2002 Adverted Gaze: Genocide in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995. In *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laban Hinton. University of California Press, Berkeley, 194–225.
- Bringa, Tone 1995 *Being Muslim the Bosnian Way: Ideology and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, Princeton University Press, NJ.
- Čale Feldman, Lada – Ines Prica – Reana Senjković eds. 1993 Fear, Death and Resistance. *An Ethnography of War: Croatia 1991–1992*. Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb.
- Donia, Robert J. – Fine, John V. A. 1994 *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*. Hurst, London.
- Fenton, Steve 2010 *Ethnicity*. Polity Press, Cambridge.
- Gagnon, Valere Philip Jr. 2004 *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Cornell University Press, Ithaca NY.
- Halpern, Joel M. – Kideckel, David A. 2000 Introduction: The End of Yugoslavia Observed. In *Neighbors at War: Anthropological Perspective on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*. Eds. Halpern, Joel M. – Kideckel, David A. The Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 3–18.
- Helms, Elissa 2007 Politics is a Whore: Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina. In *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories, and Moral Claims in a Post-War Society*. Eds. Xavier Bougarel – Elissa Helms – Ger Duijzings. Ashgate, Aldershot, 235–253.
- Jambresic, Renata 1995 *Testimonial Discourse between National Narrative and Ethnography as Socio-Cultural Analysis*. Collegium Antropologicum, 19(1):17–27.
- Jambresic Kirin, Renata 1996 Narrating War and Exile Experience. In Renata Kirin – Maja Povrzanovic eds. *War, Exile, Everyday Life: Cultural Perspectives*. Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb, 63–82.

- Jansen, Stef 2005 National Numbers in Context: Maps and Stats in Representation of the Post-Yugoslav Wars. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, Vol. 12:45-68.
- Kapić, Suada 2006 *Sarajevo Survival Map*. Fama International, Sarajevo.
- Kaplan, Robert D. 1994 The Coming of Anarchy. *Atlantic Monthly*, 273(2):44-76.
- Kaplan, Robert D. 1993 *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. St. Martin's Press, New York.
- Kolind, Torsten 2006 Violence and Identification in a Bosnian Town: An Empirical Critique of Structural Theory of Violence. In *Warfare and Society: Archeological and Social Anthropological Perspectives*. Eds. Ton Otto – Henrik Thrane – Helle Vandkilde. Aarhus University Press, Aarhus, 447-468.
- Kolind, Torsten 2008 *Post-war Identification: Everyday Muslim Counterdiscourse in Bosnia Herzegovina*. Aarhus University Press, Aarhus.
- Macek, Ivana 2009 *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Malcolm, Noel 1994 *Bosnia: A Short History*. Macmillan, Basingstoke.
- Naumovic, Slobodan 2002 The Ethnology of Transformation as Transformed Ethnology: The Serbian Case. *Ethnologica Balkanica*, 6:7-37.
- Pettan, Svanibor 1998 *Music, Politics, and War: Views from Croatia*. Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb.
- Povrzanovic, Maja 1997 Identities in War: Embodiments of Violence and Places of Belonging. *Ethnologia Europaea*, 27:153-162.
- Povrzanovic Frykman, Maja 2002 Violence and the Re-Discovery of Place. *Ethnologia Europaea*, 32(2):69-88.
- Povrzanovic Frykman, Maja 2008 Staying Behind: Civilians in the Post-Yugoslav Wars 1991–1995. In *Daily Lives of civilians in Wartime Twentieth-Century Europe*. Ed. Nicholas Atkin. Greenwood Press, Westport, 163-193.
- Povrzanovic Frykman, Maja 2016 An Anthropology of War and Recovery: Lived War Experiences. In *A Companion to the Anthropology of Europe*. Eds. Ullrich Kockel – Máiréad Nic Craith – Jonas Frykman. Blackwell Publishing Ltd., Chichester, 253-274.
- Schmidt, Bettina E. – Schröder, Ingo W. 2001 Introduction: Violent Imaginaries and Violent Practices. In *Anthropology of Violence and Conflict*. Eds. Bettina E. Schmidt – Ingo W. Schröder. Routledge, London – New York, 1-24.
- Sekulic, Dusko 1997 The Creation and Dissolution of Multinational State: The Case of Yugoslavia. *Nations and Nationalism*, 19(1):53-63.
- Sorabji, Cornelia 2006 Managing Memories in Post-War Sarajevo: Individuals, Bad Memories, and New Wars. *Journal of Royal Anthropological Institute* 12, 1-18. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2006.00278.x>